

РАҚАМ ВА ШЕЪРИЙ ТАЛҚИН

София Джумаева,
Филология фанлари номзоди,
доцент Тошкент амалий
фанлар университети

Аннотация: мақолада адабий мантларда учрайдиган рақамларнинг рамзийлиги, уларнинг мажозий хусусиятлари ҳақидаги илмий мулоҳазалар баён этилган бўлиб, рамзий рақамларнинг гоъвий-бадиий талқинлари берилган. Шарқ шоирлари асарларида рақамга муносабат, рақам рамзи ва рақам моҳиятидан фойдаланиши масаласи бир ва тўрт рақамлари мисолида ёритилган.

Калит сўзлар: рақам, тасаввуф адабиёти, маволиди салоса, аносири арбаъа, хавоси хамса, шеш жиҳат, саъбойи самовот, ҳашт беҳишт ва нуҳ фалак.

Мумтоз шоирлармиз одатда ўз фикрлари, ҳис-туйғу ва кечинмаларини рамзий-мажозий йўл воситасида ифода этишган. Бунда рақамларга мурожаат қилиш, рақамлар воситасида фикрни ифода этиш, рақам рамзлари ва улар моҳиятидан фойдаланиш тажрибаси сезиларли даражада эътиборни тортади. Адабиёт тарихида шундай бир қарашлар, алоҳида диний фалсафий оқимлар юзага келганки, бу оқим вакиллари маълум бир ҳодиса ёки нарсаларга эътиқод қўйиб, шулар воситасида дунёга назар ташлашга ҳаракат қилишган. Ана шундай оқимлардан бири араб ҳарфларининг муқаддаслигини илгари сурган вадунёнинг сир-асрорлари араб ҳарфлари замирида яшириндир, деган қарашларгатаянган ҳуруфийликдир. Гарчи рақам рамзларидан фойдаланиш, рақамлар воситасида турли хил қарашларни илгари суриш маълум бир оқимни юзага келтирмаган бўлса-да, ўз фикрларини рақам рамзлари ёрдамида ифодалаш деярли ҳар бир шоир ижодида учрайди. Шунинг учун ҳам рақамлар билан боғлиқ ҳақиқатларни ўрганиш, уларнинг рамзий-мажозий сирларини очишга уриниш зарур, деб ўйлаймиз. Рақамлар замирида яширинган ҳақиқатларни ойдинлаштириш, тўғри талқин ва тадқиқ қилиш учун эса рақамларнинг мифология, дин, тасаввуф ва космогониядаги мавқе-моҳиятига эътибор қаратиш лозим.

Адабий асарларда бирдан ўнгача бўлган рақамлар рамзий-мажозий маъноларни ифодалашга хизмат қилган бўлса, юз ва минг рақамлар воситасида ясалган қўшма сонлардан таркиб топган рақамлар аниқ сон қийматини эмас, одатда қўплик маъносини англатиш учун хизмат қилган. Бир рақами билан боғлиқ маънолар кўпинча Мутлақ борлиқ мазмуни билан узвий алоқадорлигини аввалги ишларимизда қайд этиб ўтганмиз [Жумаева С. 5:7-9]. Бир рақами таъбир жоиз бўлса, рақамларнинг “подшоси”дир. Чунки ҳаммаси бирга қайтиб келади. Рақамлар ҳам ваҳдат ва кастарга бўлинганлиги сабабли Бир ваҳдатни, қолган барча рақамлар эса касрат англатиш учун хизмат қилади.

Пир бирдир, сирр бирдир, сирр ила бир бўлмаган,

Иккилик сизмас орада, сирр ила сирдор бир, - дейди Насимий

шеърларидан бирида. Иккилик Яратганнинг кудратини, сунъини инкор этиш ва яратилмишни Яратгандан айри кўриш ва билишдирки, бу аслида “ширк” ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Шарқ шоирлари “иккилик”дан қочишга, “иккиликка майл қилмаслик”ка ҳаракат қилишган. “Кеч менлик даввосидан, Сўзла сўзнинг хосидан”, – дея хитоб қилган Юнус Эмро “Иккилик пардаси йўқдур кўзимда, Бирликдир муродим, ўзим, сўзимда”, – дея “бирлик”ка интилганлигини баён этса, Насимий бу фикрларни янада давом эттириб, шундай ёзади:

Ошиққа бирдир азалдан севгили дилдор, бир,

Иккилик йўқдир орада ёр бирдир, ёр бир.

Араб алифбосидаги биринчи ҳарф ҳисобланган “Алиф”нинг абжад ҳисоби бўйича бирни ифодалаши, у тасаввуфда Зоти аҳадият, Оллоҳнинг мутлақ ёлғиз ва бирлигига ишора қилишини юқорида қайд этиб ўтдик.

Умар Хайёмнинг қуйидаги рубоийсида айна шу ҳақиқат ўз ифодасини топган:

“Илоҳиёт илмин ўргат” деди дил,

Агар ўзинг билсанг менга баён қил.

“Алиф” деган эдим “Бас” деди менга,

“Бир ҳарф ҳам етади” ким бўлса оқил.

Баъзи тасаввуф арбоблари “Оллоҳ” сўзидаги ҳар бир ҳарф маънога эга эканлигини таъкидлашган, яъни “Алиф” – Ҳақнинг зотига, биринчи “Лом” – ақлнинг суратига, иккинчи “Лом” – руҳнинг суратига, “Ҳойи ҳавваз” – нафснинг суратига далолатдир, деб қаралган. Аммо бизнинг эътиборимизни бошқа бир жиҳат – бу табаррук сўзнинг араб имлосида “Лола” сўзи сингари ёзилиши ўзига тортди. Ҳақиқатдан ҳам арабча матнларда бу иккала сўз ёзилиш жиҳатдан бири-бирига яқин. Бунинг сабаби фақатгина улар таркибидаги ҳарфларнинг бир хил эканлиги билангина эмас, балки иккала сўздаги ҳарфлар йиғиндиси Абжад ҳисоби билан олтмиш олти рақамини ҳосил қилишидир. “Лола” сўзи ҳам “Оллоҳ” сўзи сингари олтмиш олтини билдиради. Зеро, тасаввуфий шеърятда лола – Оллоҳнинг бирлиги, гўзаллигининг рамзи бўлиб келади. Агар эътибор берилса, мусулмон мамлакатларининг байроқларида янги чиққан ой – ҳилол тасвири жой олган. Буни қарангки, “Ҳилол” сўзини ёзишда иштирок этадиган ҳарфлар йиғиндиси ҳам олтмиш олтини бераркан.

“Алиф” Оллоҳга, “Бе” Муҳаммад (с.а.в.)га ишорадир. “Оллоҳ аввал менинг нуримни яратди, сўнгра бу нурдан бошқа ҳамма яратикларни яратди” ҳадиси шунга ишора қилиши, бундаги нурдан мақсад “Бе” эканлиги

тасаввуфий китобларда қайд этилган [Улудоғ С. 7:79]. Демак, “Алиф” ҳарфи Зотга, “Бе” эса Сифатга далолатдир. Шарқда бу иккала ҳарф ва уларнинг шарҳларига бағишланган махсус асарлар ҳам ёзилган. Ибн Арабийнинг “Китоб ул-Бе” асари ана шундай рисолалардан бири бўлиб, унда “Сўфийлар “Бе” ҳарфи билан илк мавжудликка ишора қиладилар. У борлиқнинг иккинчи мартабасидир. Кўклар, ер ва иккисининг орасида бўлган барча нарсалар унинг воситасида оёққа турарлар” – дейди. Диний маъно-моҳиятни англатган рақамлар ўзида Қуръони карим оятларида ишора қилинган мазмунни ташийдир. Бир рақами Оллоҳнинг яқкаю яғоналигига, икки рақами оламдаги барча яратилганларга, биринчи навбатда, пайғамбармиз Муҳаммад (с.а.в.)га ишора эканлиги, бир рақами ваҳдатни, икки рақами касратни рамзлаши муборак оятлар орқали англатилган.

Тасаввуф адабиётида коинот ва инсоннинг яратилиш жараёни билан алоқадор фикрлар баёнида рақамлар мажоз сифатида борлиқ фалсафасининг шарҳи учун хизмат қилдирилган. Тўғри, бундай фикр ва қарашларни ифода этишда санок системасидаги барча рақамларга эҳтиёж сезилмаган. Аммо маволиди салоса, аносири арбаъа, хавоси хамса, шеш жиҳат, саъбойи самовот, ҳашт беҳишт ва нуҳ фалак ифодаларини рақамларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Борлиқнинг уч табақаси – жамодот, наботот, ҳайвонот; беш ҳис – кўриш, эшитиш, татиш, тегиш-ушлаш, ҳидлаш; олти жиҳат – жануб, шимол, шарқ, ғарб, баланд, паст; саккиз жаннат – фирдавс жаннати, адн жаннати, маъво жаннати, наъим, хулд, қарор, дорус-салом, дорул муқамо жаннатлари; тўққиз фалак – Ой, Уторуд, Зухра, Қуёш, Миррих, Муштарий, Зуҳал сингари етти сайёралар жойлашган осмонлар ҳамда буржлар осмони ва фалакул афлок деб аталган тўққиз осмон каби рақамли тушунчалар орасида тўрт унсур ёки аносири арбаъа кенг шаклда адабий матнлардан жой олган. Алишер Навоий бутун коинотнинг асосини тўрт унсур, олти жиҳат ва етти кўкда, деб билади:

Тўрт унсур, етти кўк, олти жиҳот -

Нодир олий асоси коинот.

Тасаввуф адабиётининг баъзи вакиллари инсоннинг метафизик оламдан физик оламга келиш жараёнини тасвир этар эканлар, бу жараённи тўрт унсур, олти жиҳат ва тўққиз фалак билан боғлиқ ҳолда беришга ҳаракат қиладилар. Бир усмонли шоири яратилмасдан аввал тўрт унсурга, олти жиҳатга, тўққиз фалакка ошиқ эканлигини:

Aşık idüm ben ezelden yaradılmadan henüz

Şeş-cihetle çar-unsur nüh felekle vakt-i nec, - дея қайд этса, Ошиқ

Валех ўз вужудномасини инсоннинг яратилиши учун асос бўлган тўрт унсурни рамзлайдиган “Чаҳор аносир” ифодаси билан бошлайди:

*Тўрт унсуру олти жиҳатдан,
Бир қатра маниъдан бўлибмиз пайдо.*

Инсоннинг яратилиши учун асос бўлган тўрт унсур матнларда баъзан бошқа номлар билан юритилади: “Модда оламининг асосини ташкил этувчи тўрт унсур ифодаси айрим ўринларда “тўрт уммаҳот”, “тўрт она”, “аносири арбаъа”, “уммаҳоти арбаъа”, “маволиди арбаъа” шаклида ҳам ишлатилади” [Жумаева С. 5:24]. Тўрт унсур ҳақидаги илмий қарашлар дастлаб юнон олимлари томонидан илгари сурилган бўлса-да, туркий халқларнинг мифологикқарашларида, ислом файласуфларининг илмий мулоҳазаларида ҳам бу хусусдаги фикрлар талайгина. Тўрт унсур тушунчасининг туркий халқлар мифологик қарашларида акс этганлигини далиллаш мақсадида турк олими Байрам Дурбилмаз *бир мифнинг мазмуни баён этади*: “Турклар илк отасининг яратилиши ҳақидаги бир ривоятда тўрт унсурдан сўз боради: “Бу афсонага кўрақадимги даврларда кучли ёмғир ёғиб, селга айланади ва селлар балчиқларни Қарадоғчи деган бир тоғдаги ғорга суриб келади, бу балчиқларни инсон қалбигаўхшаган ёриқларга тўкади. Сув ва тупроқ бир муддат ана шу ёриқларда қолади. Қуёш саратон буржигга кириб ҳаддан ташқари кўп иссиқ бўлганидан бу тошмалар қизиби, пишади... **Сув, тупроқ** ва қуёшнинг ҳарорати(**оташ**)дан иборат бўлган бу йиғин устидан тўққиз ой муддатли **шамол** эсиб туради (таъкидлар бизники. Ж.С.). Шундай қилиб бу унсурлар бирлашади. Тўққиз ойдан кейин бу яратикдан инсон шаклидаги бир махлуқ чиқади. Бу инсонгатурк тили билан “Ай Атам” дейилди. Бу “ай Атам” деган киши тоза ҳаволи, ширин сувли бир жойга жойлашди...” [Дурбелмаз Б. 3:73]. Мифда сув, тупроқ, олов ва шамол инсоннинг яратилиши учун асос бўлган унсурлар сифатида тилга олинади. Вужуднома муаллифлари инсоннинг яратилиши учун аввал сув, тупроқ ва қуёш (олов) асос бўлган бўлса-да, инсон қалбига тўртинчи унсур қўшилгандан кейин у инсон шаклига кирганлиги сабабидан бу тўртлик архитепида кўпинча 3+1 асос омил сифатида намоён бўлганлигини таъкидлашади [Fikrətqizi E. 4:147-148]. Демак, унсурларнинг даражалари бир хилда бўлмай, сув, тупроқ ва оловга нисбатан шамолнинг тутган ўрни юқориқдир. Чунки бу тўрт унсур орасидан шамол – ел руҳни тамсил этади. Юқоридаги мифда ҳам руҳнинг рамзи бўлган шамол инсон қалби устидан эсгандан кейин у жонланади.

Тўрт унсур хусусидаги фикрлар шарқ олимлари томонидан ҳам қўллаб-қувватланди, жумладан Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” асарида инсонда тўрт унсурга мос равишда тўрт хил мижоз мавжудлиги ҳақидаги фикрлар илгари сурилди[Абу Али ибн Сино. 1:14-15]. “Тасаввуф арбоблари инсоннинг тўрт унсурдан яратилишига доир ақидаларга таяниб, унинг энг муҳим хислат ва

ҳаракатларини ёритувчи бир неча “тўрт”ликларни кашф этишган. Масалан, чор унсурга мувофиқ равишда инсон тўрт руҳга соҳиб бўлган: 1.Наботий руҳ. 2. Жисмоний руҳ. 3. Ҳайвоний руҳ. 4. Инсоний руҳ. Бу тўрт руҳга алоқадор тўрт аъзо берилган инсонга: кулоқ, бурун, кўз, оғиз. Бу тўрт аъзо учун тўрт вакил бор: нафси аммора, нафси лаввома, нафси мулҳама, нафси мутмаинна. Ушбу тўрт нафс учун тўрт олам мавжуд: шухуд, малакут, жабарут, лохут. Бу тўрт оламсайри учун тўрт малак, яъни қувват яралган: ҳис этиш, ҳидлаш, кўриш, татиш. Булардан биринчиси Жаброилни, иккинчиси Исрофилни, учинчиси Микоилни, тўртинчиси Азроилни тамсил этади. Уларнинг барини изофий руҳ қуршаб олгандир. Наботий руҳ сувга майл айласса, ҳайвоний руҳ тупроққа, жисмоний руҳ оловга, инсоний руҳ эса, асосан, шамолга майл кўрсатади” [Жумаева С. 5:24-25]. Йирик адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққул тўрт унсур хусусида сўз юритар экан, сўфийлар томонидан нафс мартабалари тўрт унсурга қиёс қилинганлигини таъкидлайди: “Нафснинг бу мартабаларини кейинчалик сўфийлар аносири арбаъага қиёслашган. Чунончи, нафси аммора оловга, нафси лаввома шамолга, нафси мулҳама сувга, нафси мутмаина тупроққа ўхшатишган. Буларнинг ҳар бирига ўн хусусият нисбат берилган – бундай моддийлаштирув эса нафсни, демакки, инсоннинг ўзлигини яқинроқдан англашга хизмат қилган” [Иброҳим Ҳаққул. 6:36-37]. Демак, тўрт унсур нафснинг тўрт мартабасига қиёс қилинар экан, инсон комилликка эришиш асносида ушбу унсурлар таъсиридан чиқишга ҳаракат қилади:

Тарк этурман нор ила хокни, боду парни аслида

Шаш жиҳатдан ман чиқам, бежон ўлам, бетан ўлам, - дейди Юнус Эмронинг лирик қаҳрамони. Алишер Навоий эса тўрт унсурни инсон руҳини ушлаб турган “чормих”га қиёс қилади ва имкон борича ундан қочишга ундайди:

Десанг, фалакка чиқай, фоний ўл аносирдин,

Нединки, руҳунгадур чормих бу тўртов.

XV асрнинг буюк олими Али Қушчи бутун оламдаги жисмларни фалакий жисмлар ва унсурий жисмлар, деб иккига ажратади. Фалакий жисмлар дейилганда, осмон ва ундаги жисмлар назарда тутилган бўлиб, улар “юқори олам” саналган. Унсурий жисмлар дейилганда эса тўрт унсур – тупроқ, сув, олов ва шамолдан иборат бўлган ҳамда уларнинг аслига тегишли жисмлар эътиборда тутилиб, улар “қуйи олам” дейилган [Али Қушчи. 2:34]. Моддий тузилиши жиҳатдан оламда мавжуд тўрт унсурни ўзидамуҷассамлаштирганлиги туфайли ҳам инсонга “олами суғро” (кичик олам) номи берилган. Навоийнинг “Лисон ут-тайр” дostonидан олинган:

Сунъидин кўргилки мундоқ тўрт зид,

Бўлуб инсон хилқатида муттаҳид”, -

байтида ҳам “тўрт зид” – “аносири арбаъа” деб аталувчи тўрт унсурга ишора бор. Бу тўрт унсурдан бир-бирини рад этувчи, бир-бирига қарама-қарши бўлган тўрт хусусият майдонга келган. “Тасаввуф фалсафасига биноан ушбу тўрт унсурнинг ҳар биридан тўрт хусусият, тўрт ҳолат, тўрт майл ва тўрт сифат юзага келтирилганмиш. 1. Тупроқдан – сабр, умид (худонинг марҳаматига), эзгухулқ ва мурувват. 2. Сувдан – қувонч, саховат, назокат, бирлик. 3. Шамолдан – ёлғон, иккиюзламачилик, сабрсизлик, тантиқлик. 4. Оловдан нафс, кибр, таъма, ҳасад... тупроқ ва сув – жаннат мулки, шамол ва олов – дўзах ичидаги нарсалар” [Иброҳим Ҳаққул. 7:60]. Тасаввуф аҳли бу тўрт унсурнинг тўрт хил хусусият ва сифатларидан келиб чиққан ҳолда тариқат вакилларига таъриф беришган: Обид тупроқ узрадир, Ҳақдан келадиган ҳар нарсага сокин ўлур. Зоҳид ел узрадир, Ҳақдан келадиган нарсалар қаршисида яхшисига шод, ёмонига маҳзун бўлар. Ошиқ ўт (олов) узрадир, кўзини боққан ердан, кўлини қилаётган ишидан олмас. Муҳиб сув узрадир, маърифат билан каерга йўл кўрсатилса, ўша томонга юради.

Тасаввуф фалсафаси ва тасаввуфий адабиётда рақамларнинг ўрни алоҳидадир. Мутасаввиф ижодкорлар комил инсон хусусидаги фикр-қарашларини, олам ва одам муносабати ҳақидаги ғояларини акс эттиришда рақамлардан унумли фойдаланганлар ва рақам замиридаги моҳиятни ифода этишда маҳорат кўрсатганлар. Коинот ва инсоннинг яратилиши учун асос бўлган тўрт унсур, олти жиҳат, етти кўк сингари рақамли ифодалар бевосита тасаввуф фалсафаси билан боғлиқ. Шунингдек, бу рақамлар инсоннинг яратилиши ва мавжудлигига дахлдор ҳақиқат шарҳига ҳам хизмат эттирилган, деса асло хато бўлмайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. Тошкент, 1991. 1-жилд.
2. Али Қушчи. Астрономияга оид рисола. Тошкент:, 1968.
3. *Durbilmez Bayram. Nahçıvan Türk Halk İnanışında Mitolojik Sayılar.* Istanbul, 2009. S 73.
4. Elmira Fikrətqizi. *Vücutnamələrdə mətenlərarası əlaqə.* Bakı, 2018.
5. Жумаева С. Ўзбек мумтоз шеъриятида рақам рамзлари ва уларнинг маъно талқини. Тошкент, 2010.
6. Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърият. Тошкент, 1991.
7. Иброҳим Ҳаққул. Аносири арбаъа: моҳият ва шеърий талқин / Навоийга қайтиш. 4-китоб. Тошкент, 2021.
8. Сулаймон Улудоғ. Тасаввуф терминлари сўзлуги. Истанбул, 1995.